

- Гриневиц В. Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі [Електронний ресурс] / Владислав Гриневиц // Український гуманітарний огляд. – 2005. – Вип. 11. – Режим доступу: <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-u-suchasniy-istoriografii-ta-politichniy-borotbi.html>.
- Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2010. – 232 с. – (Серія De profundis).
- Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Юлія Олександрівна Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.
- Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К., 2011. – 544 с.
- Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / Володимир Кулик. – К.: КМ Academia, 1999. – 64 с.
- Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К.: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
- Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – 407 с.
- Портнов А. В. Упражнения с историей по-украински / А. В. Портнов. – М.: ОГИ, Полит.ру, Мемориал, 2010. – 224 с.
- Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995: Довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.
- Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000: Довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

УДК 93.159.953:930.1

Тимків І. М.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті аналізується роль історичної пам'яті у системі сучасної української шкільної історичної освіти. Запропоновано різні підходи до трактування освітньої політики та історичної пам'яті як соціокультурного феномену. Розглянуто актуальність подолання кризових явищ у системі освіти. Проаналізовано її складові, визначено роль шкільного підручника у формуванні та патріотичному вихованні молодого покоління. Охарактеризовано роль історичних міфів на рівні колективної пам'яті у сучасному суспільстві. Увага приділяється ідентифікаційній функції пам'яті та її ролі у процесі українського державотворення.

Ключові слова: освіта, школа, історія, історична пам'ять, національна свідомість, ідентичність, міф.

Тимків І. М. Историческая память в системе школьной образовательной политики Украины.

В статье анализируется роль исторической памяти в системе современного украинского школьного исторического образования. Предложены различные подходы к трактовке образовательной политики и исторической памяти как социокультурного

феномена. Рассмотрена актуальность преодоления кризисных явлений в системе образования. Проанализированы ее составляющие, определена роль школьного учебника в формировании и патриотическом воспитании молодого поколения. Охарактеризована роль исторических мифов на уровне коллективной памяти в современном обществе. Внимание уделяется идентификационной функции памяти и ее роли в процессе создания украинского государства.

Ключевые слова: образование, школа, история, историческая память, национальное сознание, идентичность, миф.

Тимків І. М. Historical memory in the system of school education policy in Ukraine.

One of the priorities of the modern school is patriotic education of youth and formation of the Ukrainian-centred model of historical memory. Today scientific discourse inherent differences in the interpretation of the term «historical memory» and defining its role in society. The educational system of our country needs changes, including overcoming the stereotypes and mythologizing in the studying of the past.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of historical memory in the school system Ukraine. On the basis of the studies of Ukrainian (Y. Andrushchenko, I. Gyrych, L. Zashkilnyak, Y. Gritsak, V. Zhadko, G. Korzh, A. Kyrydon, M. Mykhalchenko, L. Nagorna, O. Shapoval, Y. Zernij, A. Udod, N. Yakovenko) and foreign (T. Adorno, F. Ankersmit, A. Assmann, F. Yates, L. Reppina, I. Savelieva, P. Konnerton, P. Nora, J. Ryuzen, M. Halbwachs, P. Hutton, B. Shatsky etc.) authors the role of historical memory in the contemporary Ukrainian school history education is analysed. Different approaches to the interpretation of educational policy and historical memory as a sociocultural phenomenon are ascertained. The relevance of overcoming of the crisis in the education system is considered. Its components, the role of school textbooks in forming and patriotic education of the younger generation are analysed. The role of historical myths on the level of collective memory in contemporary society is characterised. The attention is paid to the identification of the function of memory and its role in the Ukrainian state.

Main attention is concentrated on the premise that the main purpose of education is creating a culture focused stakeholder, under which can be understood as a person or social group and humanity in general. School history education aims to preserve national identity, which is a central component of historical memory. Modern Ukrainian society is experiencing an era of radical reassessment of spiritual values and production of new social and cultural transformations. An integral task of Ukrainian State is to design a national project, the formation of collective memory as a holistic way Ukrainian history.

Key words: education, school, history, historical memory, national consciousness, identity, myth.

Аналіз особливостей освітньої політики в Україні свідчить, що роль держави в цій сфері має тенденцію до постійного зростання. Залежно від конкретних обставин змінюються цілі і принципи її здійснення, методи та засоби їх досягнення. Цю тезу не можна оминути увагою на сучасному етапі українського державотворення, визначаючи стратегічні пріоритети удосконалення системи освіти відповідно до потреб суспільства.

Подолання кризових явищ сучасної системи освіти залежить не стільки від розробки нових засобів засвоєння науки, культури і всього історичного досвіду, стільки від ефективної взаємодії освіти із суспільством в цілому. Важливим у цьому контексті є дослідження шкільної історичної освіти та ролі історичної пам'яті у ній.

Актуальність вивчення феномену історичної пам'яті у системі освітньої політики України обумовлена однією з її основних функцій: збереження національної ідентичності. Історична пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, а й

виконує цілком конкретні та зрозумілі легітимацийні завдання: «узаконює» державність, націю, інтереси спільноти, сприяє подоланню міфологізації минулого.

Як будь-який інший соціокультурний феномен, історична пам'ять важко піддається однозначній характеристиці. На величезних розбіжностях в її концептуалізації справедливо наголошують І. Савельєва та А. Полетаєв: «Історична пам'ять інтерпретується окремими авторами: як спосіб збереження та трансляції минулого у добу втрати традицій (звідси – винайдення традицій та встановлення «місць пам'яті» у сучасному суспільстві); як індивідуальна пам'ять про минуле; як частина соціального запасу знань, існуюча вже у примітивних суспільствах; як колективна пам'ять про минуле, якщо йдеться про суспільство; як ідеологізована історія, найбільш пов'язана з виникненням держави-нації» [30, с. 191]. Лариса Репніна пропонує погляд на історичну пам'ять як на символічну репрезентацію історичного минулого, один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп. Авторка розглядає дане поняття «як складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду й одночасно – як продукт маніпуляцій масовою свідомістю у політичних цілях» [27, с. 131].

Алла Киридон трактує історичну пам'ять як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [17, с. 113].

Мета статті полягає у комплексному аналізі історичної пам'яті у системі шкільної освіти України.

Об'єкт дослідження – історична пам'ять як соціокультурний феномен. Предмет – з'ясування місця і ролі історичної пам'яті у сучасних освітніх стратегіях та практиках.

Функції історичної пам'яті та її соціальна природа ще з XIX ст. досліджуються науковцями, однак комплексне і всебічне її вивчення розпочалося у XX ст. (зокрема, не можна оминати увагою праці Е. Бергсона, М. Хальбакса, Я. Ассмана, Ж. Ле Гоффа) й триває дотепер.

Оригінальному трактуванню з філософської точки зору феномену пам'яті (історичної, колективної, культурної) присвячені праці Ф. Анкерсмита [3], Т. Адорно [1], Ф. Йейтс [16], П. Нора [24], А. Ассман [5], П. Коннертона [18], Й. Рюзена [29], П. Хаттона [35], Б. Шацької [33]. Вагомий внесок у вивчення концепту робить сучасна російська історична наука. Цінними у даному контексті є праці Л. Репніної [27], І. Савельєвої [30], М. Румянцевої [28], Ж. Тощенко [32]. Проблема формування історичної пам'яті актуалізується та перебуває у полі досліджень сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів, таких, як Я. Грицак [10], Л. Зашкільняк [13], Ю. Шаповал [37], Ю. Зерній [14], А. Киридон [17], І. Гирич [9], В. Масненко [21], О. Смоляр [31], О. Удод [33] та ін.

Окремим аспектам, що стосуються проблеми взаємозв'язку освіти та історичної пам'яті в Україні, присвячені праці Т. Поясок [26], Л. Чупрія [36], В. Жадька [11], Г. Корж [19], О. Удода [33], Н. Яковенко [40; 41].

Світоглядний аналіз проблем визначення політики модернізації освітньої системи України займає чільне місце в сучасних дослідженнях з філософії. Зокрема у працях таких дослідників, як В. Андрущенко [2], В. Гальперіна [7], В. Журавський [12], В. Кремень [20], М. Михальченко [22].

Зазначені автори досліджують феномен освітньої політики, що визначається як «поле взаємовідносин різних соціальних груп, індивідів з приводу використання владних інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб в одній із найважливіших сфер суспільного буття – освіті» [7, с. 10–11]; формулюють основні засади гуманітарної

політики Української держави [2; 12]; обґрунтовують політичні аспекти та пріоритетні напрями модернізації системи освіти [22].

Освітня політика – це один з видів соціальної політики, обмежений сферою освіти, який являє собою сукупність теоретичних ідей, цілей і задач, практичних заходів з розвитку системи освіти [26, с. 46].

Під освітньою політикою України необхідно розуміти діяльність державних органів влади та інших державних суб'єктів політичної дії щодо освіти, спрямованих на вироблення концепцій, які визначають основні напрями і принципи розвитку системи освіти як цілісного соціального інституту.

Давньогрецький філософ Арістотель говорив, що освіта є функцією держави, яка здійснюється нею для певних цілей [4]. На початку XX ст. вимога філософського осмислення проблеми освіти і оцінка педагогічної теорії як прикладної філософської проблеми прозвучала у працях С. Гессена, який вважав, що зміни у державі повинні початися із зміни галузі освіти.

Освітня політика включає у себе три найважливіші елементи:

1) нормативно-правову політику як визначення меж поведінки суб'єктів освітнього процесу та меж їх компетенцій;

2) культурно-ідеологічну політику, що визначає орієнтації суспільної свідомості, які впливають на вибір рішення;

3) фінансову політику, спрямовану на розподіл і використання засобів, які виділяються на освітні потреби [26, с. 47].

Духовним підґрунтям освітньої політики повинна бути концепція національного розвитку, здатна консолідувати українське суспільство.

За роки незалежності Українська держава докладала чимало зусиль для справедливої оцінки минулого, свідченням чого є укази, розпорядження, доручення, звернення Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; накази та рекомендаційні листи Міністерства освіти і науки України та інші документи.

Вивчення історії України в загальноосвітніх школах було кориговано низкою указів Президента: «Про створення літопису народної пам'яті» (13.03.2002 р.), «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» (20.03.2002 р.), «Про відзначення 85-ї річниці проголошення Акта злуки» (12. 01. 2004 р.), «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» (14.10.2006 р.), «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» (28.03.2007 р.), «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» (12.04. 2007 р.), «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (01.02. 2008 р.) та ін.

Важливим кроком у цьому контексті було утворення Українського інституту національної пам'яті за ініціатииви Віктора Ющенка. Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» (№ 764 від 31 травня 2006 р.) даній інституції надавався статус центрального органу виконавчої влади зі спеціальними повноваженнями [20].

Помітна діяльність УНП зосереджувалася довкола участі у створенні меморіалу Голодомору в Києві та підготовки багатотомної «Національної книги жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». Ця книга була фактично видана за допомогою обласних державних адміністрацій і зусиллями місцевих істориків. А чи не найцікавішою ініціативою інституту стала розробка концепції історичної освіти в Україні. У 2007 р. при інституті було створено робочу групу істориків з різних регіонів для моніторингу наявних шкільних підручників та розробки пропозицій до концепції

історичної освіти. Цю групу очолила Наталя Яковенко. Саме завдяки такому виборowi голови робоча група запропонувала нестандартну і дискусійну концепцію, що виходила за межі звичної для підручників національно-політичної історії. Результати її роботи були опубліковані як матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України [39].

Суспільно-політичне значення згаданих нормативно-правових актів обумовлено необхідністю усунення конфронтаційних моментів у масовій свідомості, що є однією з передумов формування консолідованої української нації. Важливо у цьому контексті акцентувати на особливостях української національної ідентичності. Ярослав Грицак наголошує на важливості та значущості ролі історика у здійсненні цього задуму: «Для сучасного українського історика – а надто того, який творить нові синтези і пише нові підручники, найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності» [10, с. 19].

Зв'язок між історичною наукою і суспільством у всі часи здійснювався і здійснюється головним чином через шкільну історичну освіту. У розв'язанні проблеми співвідношення «історії і сучасності» не можна обійтися без аналізу цього зв'язку, за допомогою якого реалізуються соціальні функції історичного пізнання, а саме: з'ясування закономірностей історії, прогностична та виховна функція.

Загальновідомою є фраза залізного канцлера Отто фон Бісмарка, висловлена з приводу перемоги Німеччини у війні за об'єднання німецьких малих держав навколо Пруссії. Цю крилату фразу тепер завжди цитують, коли хочуть ствердити ідейно-психологічну мобілізацію соціуму: «Війну виграв німецький вчитель». Актуальною є теза І. Гирича про те, що шкільна історія ніколи не керувалася, або керувалася лише частково, міркуваннями науковості (науковість і об'єктивність – речі, які далеко не завжди збігаються). Навпаки, вона завжди підпорядковувалася критеріям політичної доцільності виховання підростаючого покоління в душі, вигідному замовнику – державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, яка дозволить досягти певних політичних цілей [9, с. 56].

Зі здобуттям незалежності перед Україною постала проблема формування спільної історичної пам'яті для всіх регіонів. В українських школах не вчили дітей на принципах спільної історичної пам'яті. Власне, в цьому криється одна з основних проблем існування ментальної регіоналізації України, коли одна частина є за свідомим вибором «українською Україною», інша – Південь і Схід – «Україною російською». Проблема навіть не стільки в російськомовності цих регіонів, скільки в російськоментальності, в належності російському культурному просторові. Ними Україна сприймається не як етнодуховна територія, а як географічне поняття.

Для подолання такого стану речей необхідним було запровадження нового покоління підручників, що і було зроблено. Україна була першою країною СНД, яка спромоглася надати навчальним закладам власні підручники з історії і цим заманіфестувала своє бажання відвоювати в Росії свій історико-інформаційний простір. Реакція росіян на це була різко негативною. Наші підручники вони звинувачують у російськофобії і нетолеранції, історичній тенденційності і неправді. Тим часом нова концепція російської історичної освіти за президентства В. Пугіна знову трактувала український простір як частину імперської загальноросійської історії. Були активізовані агенти впливу Росії в Україні, які зі свого боку розпочали цькування українського погляду на свою історію. Причини цього варто шукати в політичній сфері.

Варто наголосити, що навіть у сучасному глобалізовану інформаційну епоху жоден інший засіб не здатний замінити того впливу на самоідентифікацію найрізноманітніших груп населення (учнів, їхніх батьків, учителів), як підручник з

історії. На думку В. Верстюка, за підручником стоїть молоде покоління, і що ми сьогодні покладемо на парту учня – такого громадянина й отримаємо через десять років [39, с. 17].

Саме підручник з історії зберігає статус домінуючого засобу навчання та важливого чинника формування історичної пам'яті серед молоді. Стереотипні уявлення про свій народ, його героїв та ворогів здебільшого формуються у підлітковому віці: частково – через сімейні розповіді, художні історичні твори, але головним чином – через шкільний курс історії. Окрім того, процес вивчення історії у школі повинен бути підпорядкований не тільки передачі певної суми знань, а й формуванню критично мислячої особистості, вихованню законослухняного і толерантного громадянина, патріота своєї країни [36].

Для формування історичної пам'яті молодого покоління українців потрібно враховувати, що минуле нашої держави було тісно переплетеним з історією інших держав та народів. Підручники повинні подавати історію не тільки як постійну боротьбу, війни чи криваві конфлікти, що тривали десять століть. Варто наголосувати, що це була ще й історія звичайного сусідства з його повсякденністю, союзами, повстаннями, порозуміннями, спробами співдіяльності, взаємопроникненням культур. Так, наприклад, українсько-російське та українсько-польське прикордоння в різних епохах було і основою співпраці, культурного обміну. Акцентування уваги лише на конфліктному минулому та тривалих періодах відсутності своєї держави в українців «спричинилася до того, – зазначає Ю. Шаповал, – що її героями ставали не видатні мислителі, не вчені зі світовим ім'ям, не творці архітектурних шедеврів, а «незламні борці» [37, с. 8–9].

Історія (в обох її органічно єдиних іпостасях – академічній і дидактичній) має вирішальне значення для формування етнічної та національної ідентичності, в основу якої, як нами вже було з'ясовано, покладено історичну пам'ять, самоусвідомлення в процесі історичного розвитку, «історизацію» суспільних процесів. Таким чином, до викладання історії ставиться вимога формувати «національну та етнічну ідентичність» і плекати національну гордість. З цього випливає, що у школах потрібно у значному обсязі вивчати та аналізувати процеси творення національної ідентичності в минулому, їх генезу та історичну обумовленість.

Незважаючи на те, що історична пам'ять витлумачується як центральний компонент національної ідентичності, мусимо констатувати й на тому, що її втіленням часто є популярні міфи та етнічні стереотипи. Наголосимо, що національні міфи необхідні для сучасного українського суспільно-політичного життя, особливо коли мова йде про середовище школярів.

Міфи супроводили процес історієписання в усі часи. Ще Геродот писав про міф як про «прикрашену історичну подію» [8]. Вихідне, архаїчне знання часто трактують як міфологічне. Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф виконував функцію пояснення незрозумілих суспільних процесів або ж затемнював справжню суть цих процесів на догоду тим чи іншим політичним потребам.

Сьогодні можна впевнено констатувати: поширений погляд на міф як прямий обман безнадійно застарів. Гуманітарії дедалі частіше замислюються над тим, чому кожна національна культура відшукує свої початки у певному історичному каноні, в основі якого лежить культурний міф. Міфи разом із тими пояснювальними мотивами, які вони містять, стали першою спробою розсіяти морок незбагненого і якимось чином раціоналізувати життєвий простір людини. «Міф намагався повідомити, назвати, з'ясувати походження; але водночас відобразити, констатувати, пояснити» [23, с. 178].

Однак наголосимо, що надмірна міфологізація може привести до спотворення, перекручення минулого, особливо коли мова йде про історію ХХ ст. При

поясненні подій минулого важливим має бути конкретне використання таких історичних термінів, як «геноцид», «етноцид», «виселення», «депортація», «анексія», «агресія», «захоплення», «приєднання», «об'єднання» тощо. Олександр Удод додає до цього переліку відпрацьованість формувань, толерантність в оцінках, вміння виявити дійсні причини конфліктів, не вдаючись до формування «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості [33, с. 11]. Важливо, щоб учні мали змогу самі дійти висновку з тих чи інших питань без нав'язування їм певних стереотипів.

Разом з тим, має бути представлена концепція різноманіття ідентичностей. Поряд із національною ідентичністю постійно повинні існувати також конкуруючі ідентичності, права яких не можна недооцінювати. Необхідно прищепити точку зору, що значні проблеми майбутнього можна вирішити лише в умовах міжнародної співпраці, яка потребує нових форм колективної ідентичності. Окрім цього, слід віддавати перевагу формуванню індивідуальної ідентичності школярів.

Існуюча модель викладання історії в середній школі знаходиться сьогодні на перехідному етапі до пізнавально-творчого, критичного освоєння учнем історичного досвіду і набуття у кінцевому підсумку не стільки конкретного історичного фактажу, скільки навичок і методів пізнання минулого заради розуміння сучасного і творення майбутнього [15, с. 5].

Таким чином, головне призначення освіти – цілеспрямоване формування культури суб'єкта діяльності, під яким можна розуміти як людину, так і соціальну групу і все людство взагалі. Якщо говорити про шкільну історичну освіту, то тут необхідно акцентувати увагу на необхідності збереження національної ідентичності, центральним компонентом якої є історична пам'ять. Сучасне українське суспільство переживає епоху кардинальної переоцінки духовних цінностей та продукування якісно нових соціокультурних перетворень. Невід'ємною складовою українського державотворення є необхідність конструювання національного проекту, формування на рівні колективної пам'яті цілісного образу української історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Теодор Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
2. Андрущенко В. Гуманітарна політика України в період утвердження незалежності / В. П. Андрущенко // Філософія політики : [хрестоматія]: у 4 т. / [кер. проекту А. В. Толстоухов та ін.] – К. : Знання України, 2003. – Т. 4. – С. 317–335.
3. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація минулого» / Франклін Анкерсміт // Україна Модерна – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / гол. ред. Я. Грицак. – К. : Критика, 2009. – С. 246–271.
4. Арістотель. Про пам'ять і пригадування [Електронний ресурс] / Арістотель. – Режим доступу : http://www.ec-dejavu.net/m/Memory_Greek.html#aristotle
5. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
6. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
7. Гальперіна В. Освітня політика в трансформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Гальперіна ; АПН України, Інститут вищої освіти. – К., 2003. – 17 с.

8. Геродот. Історія [Електронний ресурс] / Геродот. – Режим доступу : <http://www.newacropol.ru/library/Gerodot/>
9. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / Ігор Гирич. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с.
10. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/189810/>
11. Жадько В. Педагогічна діяльність як основа відродження історичної пам'яті молоді / Віктор Жадько // Філософія освіти. – 2007. – № 1 (6). – С. 260–268.
12. Журавський В. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти / В. С. Журавський // Правова держава : щорічник наукових праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2003. – Вип. 14. – С. 20–30.
13. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. Алексієвць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.
14. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності [Електронний ресурс] / Юлія Зерній // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1 (40). – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2250>
15. Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи. – К. : К.І.С., 2010. – 288 с.
16. Йейтс Ф. Искусство памяти // Френсис Йейтс. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 167 с.
17. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / Алла Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. Алексієвць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116.
18. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон ; пер. з англ. С. Шліпченко. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
19. Корж Г. Історична пам'ять та історична компетентність: до проблеми взаємозв'язку [Електронний ресурс] / Ганна Корж. – Режим доступу : file:///C:/Users/asus/Downloads/VKhnpu_filos_2014_42_13.pdf
20. Кремень В. Г. Модернізація освіти – важливий чинник соціального, економічного і політичного розвитку України / В. Г. Кремень // Вісник НАН України. – 2001. – № 3. – С. 22–25.
21. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / Віталій Масненко // Укр. іст. журн. – К. : Наукова думка, 2002. – № 5. – С. 49–62.
22. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с.
23. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
24. Нора П. Всемирное торжество памяти [Электронный ресурс] / Пьер Нора // Неприкосновенный запас, 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
25. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» [Електронний ресурс]. – 31 травня 2006 р. – № 764. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/ua/339.htm>

26. Поясок Т. Освітня політика як об'єкт міждисциплінарних досліджень / Тамара Поясок // Освітлогія = Oswiatologia : пол.-укр. щорічник. / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Вища пед. школа Спільки польських вчителів ; гол. ред.: В. Огнев'юк, Т. Левовицький, С. Сисоєва. – К. : Едельвейс, 2013. – Вип. 2. – С. 46–50.
27. Репнина Л. Память и знания о прошлом в структуре идентичности / Лариса Репнина // Диалог со временем / под. ред. Репниной Л., Петровой М. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – Вип. 21: Исторические мифы и этнонациональная идентичность. – С. 5–21.
28. Румянцева М. «Места памяти» в структуре национально-исторического мифа / Мария Румянцева // Диалог со временем / под. ред. Репниной Л., Петровой М. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – Вип. 21: Исторические мифы и этнонациональная идентичность. – С. 106–118.
29. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
30. Савельева И. Знания о прошлом: теория и история / И. Савельева, А. Полетаев. – СПб. : Наука, 2006. – 751 с.
31. Смоляр О. Пам'ять та політика / Олександр Смоляр // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / гол. ред. Я. Грицак. – К. : Критика, 2009. – С. 78–94.
32. Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Электронный ресурс]. / Жан Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – Режим доступа : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/NIMEM.HTM>
33. Удод О. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті / Олександр Удод // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі : Зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 8–13.
34. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. – М. : Новое изд-во, 2007. – 348 с.
35. Хаттон П. История как искусство памяти / Патрик Хаттон. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 422 с.
36. Чупрій Л. Історична освіта, як складова державної політики пам'яті [Електронний ресурс] / Леонід Чупрій // Агенство стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-pamyaty.html>
37. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11.
38. Шацька Б. Минуте – пам'ять – міт / Барбара Шацька. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.
39. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упор. Н. Яковенко. –К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 128 с.
40. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії [Електронний ресурс] / Наталя Яковенко. – Режим доступу : www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm
41. Яковенко Н. «Образ себе» – «образ іншого» у шкільних підручниках з історії / Наталя Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців: матер. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 113–121.